

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ȘCOALA DOCOTORALĂ „ISTORIE. CULTURĂ. CIVILIZAȚIE.”

TEZĂ DE DOCTORAT

REZUMAT

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

AUTOR:

PROF. UNIV. DR. CSUCSUJA ISTVÁN,

KEREKES (SIMON) MÁRIA TÍMEA

CLUJ-NAPOCA

2014

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI, CLUJ-NAPOCA

FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE

ȘCOALA DOCOTORALĂ,, *ISTORIE. CULTURĂ. CIVILIZAȚIE.*”

***PERCEPȚIA IDEILOR POLITICE BRITANICE ÎN
MEDIILE CULTURALE MAGHIARE ÎNTRE ANII 1900-
1940 ÎN TRANSILVANIA***

REZUMAT

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:

PROF. UNIV. DR. CSUCSUJA ISTVÁN,

AUTOR:

KEREKES (SIMON) MÁRIA TÍMEA

CLUJ-NAPOCA

2014

CUPRINS - REZUMAT

1. TERMENI CHEIE	7
2. CONTEXTUL CERCETĂRII	8
3. SURSE BIBLIOGRAFICE ȘI DIRECȚII DE CERCETARE-ANALIZA	12
4. STRUCTURA TEZEI	15
5. CONCLUZII	26
6. BIBLIOGRAFIE	28

CUPRINS - TEZA

<i>I. INTRODUCERE.....</i>	<i>7</i>
1. <i>CADRUL GENERAL AL CERCETĂRII: BIBLIOGRAFIE ȘI SURSE UTILIZATE.....</i>	<i>20</i>
<i>II. EVOLUȚIA RELAȚIILOR MAGHIARO-BRITANICE: CHITA ISTORICA SI DE EVENIMENTE.....</i>	<i>41</i>
1. <i>ÎNCEPUTURILE CERCETĂRII RELAȚIILOR MAGHIARO-BRITANICE.....</i>	<i>43</i>
2. <i>ISTORICUL RELAȚIILOR MAGHIARO-BRITANICE DIN SECOLUL AL XIX.-LEA.....</i>	<i>60</i>
2.1 <i>ÎNCEPUTURILE “COMUNITĂȚII DE INTERES” MAGHIARO-BRITANICE- INTERPRETAREA RELAȚIILOR MAGHIARO-BRITANICE DIN EVUL MEDIU.....</i>	<i>62</i>
2.2 <i>PRELUAREA IDEILOR POLITICE BRITANICE: CREAREA PREMISELOR – IMPACTUL IDEILOR TEOLOGICE PROTESTANTE ASUPRA SOCIETATEA MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA.....</i>	<i>76</i>
2.3 <i>EVOLUȚIA RELAȚIILOR MAGHIARO-BRITANICE DIN ANII REFORMELOR (SEC. AL XIX.-LEA) – MODELUL BRITANIC SI DECENIILE IMITATIVE.....</i>	<i>84</i>
2.4 <i>IMPACTUL LUI BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ȘI AL OPEREI SALE „CĂLĂTORIE ÎN AMERICA DE NORD” ASUPRA CURENTELOR IDEOLOGICE MAGHIARE DIN TRANSILVANIA.....</i>	<i>93</i>
2.5 <i>IMPACTUL LUI JOHN PAGET ASUPRA VIEȚII INTELLECTUALE MAGHIARE ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI XIX.</i>	<i>108</i>
2.6 <i>RELAȚIILE DINTRE MANCHESTER NEW COLLEGE ȘI UNITARIENII DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE AL SECOLULUI AL XIX.-LEA.....</i>	<i>127</i>
2.7 <i>ENGLISH CONVERSATION CLUB, ATELIERUL INTELLECTUAL PROBIRTANIC DIN CLUJ.....</i>	<i>135</i>
2.8 <i>BURSIERII MAGHIARI DIN MAREA BRITANIE ȘI STATELE UNITE ALE AMERICII – TENTATIVE DE IMPLEMENTARE A MODELULUI ANGLO-SAXON.....</i>	<i>167</i>
<i>III. EVOLUȚIA ȘI EXPANSIUNEA LIBERALISMULUI.....</i>	<i>188</i>
3.1 <i>LIBERALISMUL CLASSIC ȘI CONTINENTAL.....</i>	<i>190</i>
3.2 <i>LIBERALISMUL MODERN – CONEXIUNEA CU DEMOCRATISMUL ȘI CU NAȚIONALISMUL.....</i>	<i>196</i>
3.3 <i>PARTICULARITĂȚILE LIBERALISMELOR DIN EUROPA DE EST.....</i>	<i>201</i>
3.4 <i>EVOLUȚIA SPECIFICĂ ALE GÂNDIRII LIBERALE MAGHIARE.....</i>	<i>205</i>
3.5 <i>ATITUDINEA MINORITĂȚII MAGHIARE DIN TRANSILVANIA FAȚĂ DE LIBERALISM – CADRU TEORETIC.....</i>	<i>213</i>
<i>IV. EFECTELE CURENTELOR LIBERALE ASUPRA GÂNDIRII POLITICE MAGHIARE INTERBELICE.....</i>	<i>215</i>

<i>4.1 SITUAȚIA COMUNITĂȚII MAGHIARE ȘI STRATEGIILE POLITICE DIN ROMÂNIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ.....</i>	<i>216</i>
<i>4.2 INSTITUȚII ȘI TENDINȚE INTELLECTUALE DIN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ.....</i>	<i>225</i>
<i>4.3 SPIRITUL ZIARULUI FÜGGETLEN ÚJSÁG.....</i>	<i>227</i>
<i>4.4. SPIRITUL TRANSILVANISMULUI ȘI ÎNSEMNELE LIBERALE.....</i>	<i>231</i>
<i>4.5 ORIENTARE DE STÂNGA ȘI DE DREAPTA ÎN TRANSILVANIA.....</i>	<i>233</i>
<i>4.6 CRITICA LIBERALĂ A TOTALITARISMULUI DIN TRANSILVANIA.....</i>	<i>234</i>
<i>4.7. ABORDAREA LIBERALĂ ALE PROBLEMEI MINORITARE: STUDIAREA SCRIERILOR LUI BALOGH ARTÚR ȘI KRENNER MIKLÓS.....</i>	<i>238</i>
<i>V.CONCLUZII.....</i>	<i>242</i>
<i>VI. BIBLIOGRAFIE.....</i>	<i>245</i>

1. TERMENI CHEIE

- *Minoritate maghiară*
- *Transilvanism*
- *Liberalism clasic/continental*
- *Parlamentarism britanic*
- *Democrație*
- *Statul drept și drepturile minorităților*
- *„A treia cale”*
- *Relații maghiaro-britanice*
- *English Conversation Club din Cluj*
- *John Paget*
- *Bursieri unitarieni din Transilvania în Anglia și Statele Unite ale Americii*
- *Ziarul Független Újság*

2. CONTEXTUL CERCETĂRII

Cercetarea istoriei comunității maghiare din Transilvania în perioada interbelică reprezintă o arie de studiu a istoriei secolului XX. marcate de frământări sociale și politice cauzate de efectele devastatoare a primului război mondial. La nivelul comunității maghiare transilvănene cunoaștem un proces amplu de redefinire identitară și regăsire culturală în cadrul României, care și-a desăvârșit granițele naționale, context în care adaptarea la noile realități politice a devenit necesară din mai multe puncte de vedere. Pe de o parte problema minorităților naționale și etnice din Europa Centrală și de Sud-Est, în perioada respectivă, a reprezentat și reprezintă în continuare o temă foarte controversată și larg dezbătută în literatura de specialitate, dar nu numai. Pe de altă parte aceste transformări au marcat cu desăvârșire comportamentul identitar minoritar pe teritoriul întregii regiuni. Diferitele aspecte socio-culturale și politico-economice reprezintă un element de bază al oricărei cercetări a perioadei respective, unde noile realități politice continentale și economice globale au marcat evoluția minorităților în general și a maghiarilor în special.

Teza de doctorat dorește să facă o incursiune în lumea elitelor maghiare din perioada interbelică și a influențelor gândirii politice britanice asupra celor din Transilvania. Teza dorește de a fi o abordare diferită a istoriei politico-sociale a comunității maghiare din Transilvania, unde haosul identitar a fost substituit de un proces amplu de conservare identitare în care ideile politice occidentale au jucat un rol important. Cum au influențat ideile liberale specifice Marii Britanii viața politică a maghiarilor după primul război mondial sau cum a definit direcția de dezvoltare a vieții politice minoritare, reprezintă principalul subiect al cercetării de față.

Contextul politico-juridic creat de tratatele de la sfârșitul primului război mondial au împins comunitatea maghiară în direcția luptei pentru menținerea/obținerea unor drepturi colective în cadrul Regatului Român. Această tatonare cu doctrinele nu era una lipsită de pragmatism sau calcul politic pentru comunitatea maghiară, care astfel încerca să își găsească locul în noul cadru național

oferit după unirea din 1918. Caracterul multiethnic al Transilvaniei și necesitatea de a marșa pe o astfel de linie politică pentru prezervarea comunității ca și entitate politico-socială, a condus elitele să apeleze la elementele doctrinare oferite de liberalism și în special de liberalismul britanic. Monarhia Austro-Ungară era adeptă al acestui tip de gândire (liberală) numai teoretic, deși avea formațiune politică cu orientarea liberală, viziune dintre liberalismul est European și cel britanic era semnificativ diferit și nu se extindea la mai multe dimensiuni ale a statului. De multe ori în gândirea politică din ultimul pătrar al secolului XIX. și primul pătrar al secolului XX. liberalismul se confundă și devine sinonim cu gândirea politică liberală din sfera economică, creând astfel iluzia unui liberalism universal, care în realitate există doar la nivelul economiei naționale nu și la cel social sau juridic.

Discuția din jurul liberalismului și a rolului său în evoluția politicilor naționale și internaționale este dezbătută și discutată de diverși exegeți sau politicieni din perioadă tratată de teză. Totuși nu trebuie uitat faptul că liberalismul din primele decenii ale secolului XX. nu avea același set de reguli și nu trebuia să răspundă la aceleași provocări ca și cel contemporan, respectiv liberalismul ca și gândire politică era limitat în mare măsură de gândirea conservatoare a societății. Ortega Y Gasset pune în antiteză idea omului individual și cel al mulțimi, care deși în cazul analizei noastre nu reflectă realitatea spațiului geografic în discuție, subliniază și evidențiază esența gândirii politice liberale și cadrul general oferit de contextul istoric al vremii. Pe de altă parte, această antiteză este susținută și de Arnold Toynbee care consideră că în lupta dintre naționalism, comunism și individualism, cel dintâi a ieșit câștigător. Desigur acest argument poate fi discutat și poate fi analizat în diverse feluri, dar în cazul studiului nostru relația dintre naționalism ca forță ideologică și liberalismul politic ca și contrabalans la acesta reprezintă un pilon important. Ne interesează relația de conviețuire a celor două gândiri și utilitatea celui din urmă în atingerea scopurilor comunității maghiare din Transilvania

Pe de altă parte și John Lukacs este de părere că naționalismul a triumfat și lupta celor trei idei de la începutul secolului se va materializa în spațiul Est European într-o luptă axată pe conceptul de națiune și pe rigiditatea acestui concept în mentalul comun al tinerelor republici și monarhii estice. În viziunea lui Lukacs *moștenirea lui*

Wagner este una clară și o surclasează pe cea a lui Stalin sau Lenin, fapt susținut și de Gratz Gusztáv, și pus de acesta pe seama neatractivității liberalismului ca și doctrină. Desigur aici putem spune că modelul britanic de liberalism este unul expirat și care a devenit unul secundar în lupta ideologică dintre conservatorism și laburism, importanța sa nu a dispărut, ea fiind preluată ca și element axiomatic de cele două formațiuni politice majore din Regatul Britanic. Ca urmare, liberalismul și modelul studiat de noi este mai mult unul al principiilor și regulilor general acceptate de comunitatea politică internațională unde aceste norme de bază aveau scopul definit de a crea un climat politic unde gândirea minoritară să se poată manifesta deschis și lipsit de restricții.

În cazul Transilvaniei și al Regatului Maghiar de la sfârșitul secolului XIX, apropierea de liberalism s-a făcut cu pași mărunți. Nu trebuie uitat și confundat că odată cu crearea monarhiei bicefale și lansarea dezvoltării economice, liberalismul economic a reprezentat principalul motor al acestui proces, însă dimensiunea socio-juridică a vieții cotidiene nu a reușit să fie impregnată îndeajuns de gândirea axată pe individualism și drepturi individuale sau colective. Este fals să afirmăm că elitele intelectuale și politice maghiare din Transilvania de după unire erau adepții liberalismului încă de ani buni și că ei au acționat consecvent înainte și după primul război mondial. Este clar că apropierea de liberalism a fost una contextuală, însă care a avut la bază și elemente deja existente în gândirea politică maghiară. Această viziune este împărtășită și de Salat Levente care abordează ideea liberalismului din perspectiva gândirii politice moderne și, putem spune că face și o incursiune în spatele cortinelor care acoperă conceptul liberalismului.

Pe de altă parte, această legătură dintre liberalism și spațiul transilvănean sau cel mai bine zis lipsa unei astfel de legături poate fi pusă pe seama contextului istoric general care nu a necesitat niciodată o apropiere reală față de ideile realismului în general și cel britanic în special. Totuși necesitatea unei apropieri de liberalism a devenit imperativă iar condițiile politice interbelice forțau această apropiere mai mult decât orice eveniment sau context din trecut, fapt observat și de Tolnai Gábor (1933). Despre tradițiile liberale transilvănene Artúr Balogh a ținut să sublinieze următoarele „*În Transilvania libertatea intelectuală este absolut necesară,*

deoarece numai așa se poate reconcilia diferențele apărute între cele trei etnii – maghiară, română, germană – și cele șase confesiuni religioase. Acest liberalism are rădăcini adânci în istoria Transilvaniei.” Ne putem pune următoarea întrebare, în ce măsură se poate vorbi despre tendințe liberale în mediile politice și culturale maghiare în Transilvania, iar în cazul unui răspuns afirmativ care sunt aceste cauze și vectori care au definit și au modelat această atitudine și percepție politică la nivelul comunității. Această interogare este relevantă, deoarece în perioada interbelică ideile liberale și sistemul westminsterian a fost supus unui asalt din partea ideologiilor antidemocratice de factura fascistă, nazistă și comunistă. Ca urmare aspirațiile comunității maghiare din Transilvania și atașamentul lor față de modelul britanic este de înțeles și studiul acestuia ne poate oferi o imagine mai clară a perioadei respective din punct de vedere al schimbărilor politice și sociale.

În perioada interbelică ideologiile extremiste au dat răspunsuri simple la problemele cauzate de primul război mondial și de marea criză economică, cu efectele sale devastatoare asupra sistemului economic mondial și continental. Ca urmare putem vorbi despre o alternativă posibilă a liberalismului și a parlamentarismului, o „*a treia cale*” în strategia de supraviețuire a comunității maghiare din Transilvania, un mod de conservare, care între cele două ideologii extremiste a încercat să rămână pe mijloc?

Ca urmare, cercetarea noastră se axează pe explorarea cadrului în care gândirea liberală a pătruns în cultura transilvăneană și modul în care a influențat ea evoluția procesului decizional de la nivelul comunității maghiare în perioada interbelică. Desigur aici ne punem și întrebarea dacă acest proces decizional a fost influențat de gândirea politică britanică în mod direct sau ea a reprezentat o evoluție firească bazată pe contactele deja existente dintre spațiul identitar maghiar și cel britanic. Totodată, este importantă separarea conceptului liberal teoretic și a celui practic, cel puțin la nivelul analizei decizionale de la nivelul reprezentării politice, unde de multe ori ideile liberalismului nu au un efect direct, ci sunt rezultatul unei situații conjuncturale din partea majorității.

3. SURSE BIBLIOGRAFICE ȘI DIRECȚII DE CERCETARE-ANALIZA

Cercetarea de față se axează, în primul rând, pe două seturi de instrumente bibliografice. Cel dintâi fiind legat de cercetarea contextuală a problemei și delimitarea sa în spațiul geografic și temporar al secolului XX. Acest proces este imperativ din punctul de vedere al înțelegerii și contextualizării corecte a analizei asupra liberalismului și a influențelor sale asupra spațiului socio-politic transilvănean. Pe de altă parte, este necesară clarificarea faptului contextual privind diferența clară dintre liberalismul economic și cel politic, primul având un caracter general și restrângându-se asupra evoluției economice, în timp ce al doilea are o încărcătură mai amplă, cu efecte asupra celorlalte dimensiuni ale vieții cotidiene. Al doilea set de instrumente bibliografice abordează problema în sine și legătura dintre liberalism, spațiul transilvănean și cel britanic în contextul creat de primul set de instrumente bibliografice. Pe lângă aceste instrumente bibliografice, cercetarea se dorește a fi una interdisciplinară axată pe 3 direcții de studiu/analiză a bibliografiei existente.

Prima direcție analizează legătura dintre societatea engleză și cea maghiară/transilvăneană în contextul legăturilor istorice și a evoluției schimburilor de idei începând de la mijlocul secolului XIX. Aici putem aminti de Fest Sándor, Gál István și Berg Pál, care au contribuit substanțial pentru înțelegerea legăturilor dintre cele două spații și au creat un cadru de analiză istorică unde dinamica contactului se axează pe prezentarea diverselor interacțiuni dintre cele două spații politico-culturale. Această legătură este relativ evidentă prin existența unor scrieri și luări de poziții ale liderilor politici maghiari din epocă, însă impactul acestora este mai puțin evident din punctul de vedere al analizei istorice.

A doua direcție de analiză se axează pe studiul evoluției liberalismului în spațiul politic maghiar și în special în cel transilvănean. Aici trebuie menționată importanța înțelegerii contextului prin care liberalismul s-a dezvoltat sau a stagnat în cadrul Regatului Maghiar în anii premergători primului război mondial. Societatea maghiară, în ciuda existenței unor elite educate și bine pregătite, nu era una deschisă

și dornică de inovare socio-culturală, ca urmare gândirea politică liberală se rezumă pentru început la micul cerc al burghezilor autohtoni și a elitelor culturale intrate în contact cu spațiul vest-european. Desigur odată cu evoluția economică cea politică și culturală s-au raliat mai mult la curente diferite de cel conservator și au forțat, din ce în ce mai mult, o deschidere și o maleabilitate mai mare a mentalului colectiv.

Cea din urmă direcție de analiză se axează pe contextul interbelic și pe necesitatea comunității maghiare din Transilvania de a găsi un modus vivendi cu majoritatea română, respectiv pe urmărirea curentelor de gândire care au stabilit strategiile promovate de elitele maghiare în interesul comunității. Aici este important de menționat numele lui Krenner Miklós, Ligeti Ernő și Bernády György, care în urma activităților politice sau jurnalistice au trasat și susținut politici deschise și liberale. Colaboratorii cotidianului *Független Újság* - Tavaszy Sándor, Zima Tibor, Hegedüs Nándor, Koós Károly, Tamási Áron, Császár Károly, Karácsonyi Benő, Tabéry Géza, Molter Károly, Szentiványi Sándor, Járossy Andor, Lakatos Imre, Kacsó Sándor, Szemlér Ferenc- au sprijinit, în mare parte, ideile unor curente liberale pe care le considerau ca unica salvare a maghiarimii. Pe de altă parte, nici rolul lui Balázs Ferenc nu trebuie uitat, un proeminent membru al grupului intelectualilor care nu numai că a studiat în Marea Britanie, dar a călătorit și în SUA, Japona, China, India and Palestina de unde a preluat concepte ideologice utilizabile pentru contextul maghiarilor din Transilvania. Dintre actorii vieții culturale și științifice maghiare transilvănene din perioada interbelică este important să îl menționăm și pe Balogh Artúr, care a reprezentat o autoritate internațională în domeniul drepturilor minorităților și legislației aferente problematicii minorităților naționale și etnice. El a accentuat necesitatea unui guvern într-adevăr de sorginte liberală care să ofere o garanție la cadrul constituțional favorabil protecției minorităților, care în opinia sa *„Fără o guvernare liberală emanciparea minorităților etnice, lingvistice și religioase nu este posibilă. Dar fără această emancipare oamenii aparținând la o minoritate vor fi întotdeauna doar cetățeni de rangul doi.”* Desigur, șirul intelectualilor maghiari nu se rezumă doar la aceste nume, el fiind unul mai vast și mai complex, iar curentul de gândire liberală devine din ce în ce mai popular în rândul celor care consideră că un

revizionism violent nu mai este posibil, dar nu renunță la ideile de autodeterminare a comunității maghiare din Transilvania.

Tot în cadrul acestei direcții de cercetare am dorit să analizăm dimensiunea internațională a eforturilor elitelor maghiare transilvănene și aspectul implicării lor în curentele de sorginte liberală devenite răspândite la nivelul elitelor europene. Aici putem menționa curentul Pan-European din jurul contelui de Kalergi, care dorea soluționarea problemelor europene pe cale amiabilă și pașnică, în spiritul liberalismului și federalismului anglo-saxon. Ca urmare, acest ideal este sprijinit și de intelectualii din Transilvania, de exemplu, Ligeti Ernő, însă utopismul acestui curent își pune amprenta pe acțiunile lor făcând ca unele forme mai pragmatice ale pan-europenismului devin mai populare în rândul lor.

Studiile contemporanului nostru Demeter M. Attila (*Kisebbség és liberalizmus és Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*) sunt relevante din perspectivele înțelegerii legăturii dintre liberalism și minoritate națională/etnică din secolul XX și care împreună cu studiile lui Veress Károly și Ilyés Szilárd – Zoltán extind analiza conceptului pe mai multe dimensiuni ale vieți cotidiene. Totodată trebuie menționat și numele lui Bíró Sándor (*Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*) care publică un studiu pertinent și relevant pentru analiza problemei maghiarilor din Transilvania interbelică și care însumează, în mare parte, argumentele expuse de noi și care, în oarecare măsură, oferă o complementaritate studiului publicat de Horváth Sz. Ferenc în 2007 (*Elutasítás és alkalmazkodás között A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1931-1940*), respectiv a celui publicat de György Béla (*A romániai Országos Magyar Párt története 1922-1938*) din 2004.

4. STRUCTURA TEZEI

Studiul nostru este structurat în 6 părți distincte. Introducere (I), evoluția relațiilor maghiaro-britanice (II), evoluția și expansiunea liberalismului (III), efectele curentelor liberale asupra gândirii politice maghiare interbelice (IV), concluzii (V), respectiv bibliografie (VI).

În *introducere (I)* este analizat cadrul general al cercetării și incursiunea bibliografică în subiectul studiat de teză, respectiv sunt stabilite parametrii pe baza căruiua cercetarea expune tezele de lucru și răspunde la întrebările și ipoteza ridicată de tema studiată. *Capitolul următor (II)* face o incursiune istorică în evoluția relațiilor maghiaro-britanice și trasează principalele direcții și curente de gândire care au definit mentalul colectiv al elitelor transilvănene în perioada interbelică. Totodată, în acest capitol se abordează problema schimbului cultural dintre elitele maghiare și cultura engleză de la sfârșitul secolului XIX și începutul celui XX. Un rol important în această legătură o au cei din jurul membrilor exponenți ai cultului protestant transilvănean și legăturile create de aceștia cu spațiul ecleziastic britanic. Aici trebuie menționat faptul că legăturile dintre bisericile protestante din Transilvania și cele din Europa de Vest au reprezentat un factor important în relația dintre Transilvania și restul Europei și că această legătură persistă și în zilele noastre. Aici putem sublinia legătura strânsă dintre luteranii interbelici și Manchester New College (Kovács János fondatorul *English Conversation Club* fiind bursier la această instituție de învățământ), legătură care a marcat în mod direct, nu numai gândirea politică transilvăneană, dar a avut și un efect asupra lobby-ului maghiar în Europa.

Pe lângă acestea, influența lui Bölöni Farkas Sándor și a lui John Paget merită amintită și studiată. Bölöni, în urma unei călătorii în Statele Unite a intrat în contact cu sistemul democratic de acolo, iar Paget a devenit un mentor al anglofililor din Transilvania pe durata mai multor decenii. Impactul ambilor asupra gândirii politice este incontestabil, însă esența ideilor lor va fi preluată în mare parte doar în ultimul deceniu al secolului XIX și spiritul cultural anglo-saxon se va reflecta în activitățile *English Conversation Club* din Cluj(1876). Ultima parte a acestui capitol tratează rolul

bursierilor maghiari care au studiat în instituțiile de învățământ din Statele Unite și Marea Britanie și care au importat gândirea anglo-saxonă în spațiul maghiar al secolului XIX. Aici merită menționată și lucrarea respectiv ideile lui Gál István, ca în perioada interbelică încearca să traseze o paralelă culturală între maghiari est europeni și britanici vestici, unde bazele comune se axau pe concepția asupra structurii naționale și idealurilor de popor. Pe lângă acestea Gál mai atrage o paralelă între epoca de modernizare a Regatului Maghiar și epoca victoriană, unde consideră că cea din prima este echivalentă cu o perioadă de *empire*. Pe lângă acestea curentul pro-britanic era reprezentat și în lucrările precursorilor lui Gál, de exemplu Fest Sándor, Kovács János. Anglofilia era la modă printre aristocrația maghiară, contele Festetics György (1799) considera limba engleză ca o limbă de circulație internațională însă neplasându-l decât după cea latină, franceză, germană și italiană. Și contele Teleki László era de această părere (1796) fapt care sa regăsit și în educația oferită discipolului său Wesselényi Miklós. Horváth Jenő consideră că scurta perioadă pe care a petrecut-o Szécshenyi István în Anglia, a marcat în mare măsură filosofia și gândirea politică, fapt de multe ori regăsit și în acțiunile sale de mai târziu. Această influență engleză se regăsește și în arhitectura Budapestei secolului XIX, unde arhitecți William Tierney Clark, Adam Clark și au pus amprenta. Astfel nu trebuie să ne mire faptul că în rândul intelectualilor și liderilor politici maghiari s-au găsit un număr mare de adepți și prieteni (ex baronul Kemény János și Domokos, baronul Bánffy Miklós, baronul Jósika Miklós, Zeyk József, Wesselényi Ferenc, Kendeffy Ádám, contele Béldy Ferenc sau Bölöni Farkas Sándor) ai sistemului englez sau a culturii anglo-saxone. Dintre acești intelectuali Bölöni Farkas Sándor a jucat un rol semnificativ în viața comunități maghiare din secolul XIX. El a fost inițiatorul a mai multor proiecte culturale și părintele ideii unui Muzeu al Transilvaniei, al cărui scop era crearea unui cadru instituțional (pe modelul britanic) pentru conservarea istorică și promovarea identitară. Pe de altă parte el a participat la consolidarea sau inițierea unor reforme sociale bazate pe ideile liberalismului ascendent al secolului XIX.

Capitolul III își propune o analiză și o trecere în revistă a principalilor pași pe care i-a parcurs liberalismul în evoluția sa și rolul acestuia în formarea gândirii politice europene din secolele XIX și XX. Astfel, prima parte a acestui capitol contextualizează în mare parte apariția liberalismului ca și curent de gândire politică, respectiv dinamica sa în decursul secolului XIX. Desigur aici se va pune accent - din motive ce țin de subiectul cercetării - pe interpretarea istorică a liberalismului din perspectivele exegeților și a politologilor maghiari. Structura acestui capitol include și o analiză a evoluției liberalismului modern în tandem cu apariția și exacerbarea naționalismului romantic din secolul XIX, cu repercursiunile sale asupra evoluției conceptului de statalitate în Europa de Est. Capitolul se încheie cu o trecere în revistă a evoluției liberalismului maghiar și a gândirii liberale în rândul maghiarilor transilvăneni aflați în minoritate după semnarea tratatului de la Trianon.

Înțelegerea abordării liberalismului în perioada interbelică, presupune cunoașterea realităților politice maghiare din a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care diversele concepte politice au modelat gândirea politică maghiară de la începutul secolului XX. Prezența ideilor liberale în cadrul intelectualității maghiare se datează în era reformelor când o parte din nobilime face cunoștință și îmbrățișează noile idei și promovează realizarea unor transformări în cadrul societății. Aceasta va deține rolul unei burghezii moderne în cadrul națiunii maghiare. Se infiripează două curente diferite: liberalismul național nobiliar, și cel burghez, ambele fiind reprezentate de grupuri importante ale societății maghiare din secolul al XIX-lea. Desigur liberalismul burghez este de o sorginte mai târzie, caracteristică sfârșitului de secolul al XIX-lea, și răspunde în mare măsură provocărilor la care liberalismul nobiliar nu a fost capabil să ofere soluții și alternative viabile. Aceste variante ale liberalismului sunt doar simple ecouri ale liberalismului de tip apusean, în realitate exprimă și elemente conservatoare de gândire adoptate noilor curente ale liberalismului.

Fondatorii curentului liberal nobiliar maghiar au fost István Széchenyi și Miklós Wesselényi, care pe parcursul carierei lor politice au încercat implementarea ideilor liberale occidentale în cadrul politic monarhic maghiar. Széchenyi în scrierile sale pune accent pe concepția clasică a liberalismului englez - reprezentat înainte de

toate de Thomas Hobbes și Adam Smith – acordând în același timp importanța cuvenită a conceptelor lansate de teoreticianul Jeremy Bentham. El a considerat că aristocrația poate constitui pătura de unde poate veni soluție, singură capabilă de a construi o societate civilă funcțională în Ungaria. Opinia lui se explică prin faptul că aici vechile structuri sociale și politice nu au fost înlocuite cu structuri noi, așa cum se întâmplase în societatea britanică de exemplu, astfel că singura forță socială pentru a efectua reforme trebuie căutate în rândul nobilimii.

Această face ca Széchenyi să fie considerat unul dintre primii adepți ai liberalismului, precursor al liberalismului aristocratic. De la el încoace răspândește ideea că grupul nobililor mari constituie factorul determinant al modernizării statului. Liberalismul promovează, potrivit acestor concepții modernizarea economică a țării, modernizare posibilă doar cu asigurarea capitalului necesar, chiar prin obținerea unor credite, capital de care dispuneau nobilimii mari.

Alături de curentul liberal aristocratic și-au găsit loc și concepțiile liberale ale micii nobilimii. Această pătură dorea o participare mai mare și o putere reală în viața politică. Ea însă nu dispunea de capital pentru atingerea scopurilor formulate în sânul acestui grup. Cei importanți reprezentanți ai acestui curent au fost Ferenc Deák, Lajos Kossuth, József Eötvös, Ágoston Trefort, Zsigmond Kemény. Ei au căutat să contracăreze inițialele și direcțiile impuse de liberalii aristocrați, concentrându-și revendicările în sfera politicii. Ei își legitimau rolul și scopul invocând cutumele și drepturile din istoria medievală când mica nobilime avea sarcina de a contracara excesul de putere a mării nobilimi și echilibra balanța puterii în cadrul monarhiei. Această grupare susținea necesitatea unui parlament ales de cetățeni, un guvern responsabil în fața reprezentanței poporului, și crearea unei garanții pentru respectarea drepturilor politice pentru toți supușii.

Liberalismul burghez a apărut ca un curent distinct de cel nobiliar, drept urmare a consolidării puterii burgheziei la sfârșitul secolului XIX. Prin înființarea societății *Társadalomtudományi Társaság (Societatea Științelor Sociale)* și apariția primului număr al revistei lor, *Huszadik Század (Secolul XX.)*, s-au pus bazele cadrului instituțional de promovare a acestui curent. În prima etapă a existenței publicației cei mai importanți finanțatori ai societății au fost industriașii, magnații economiei,

singurii capabili să investească financiar într-o astfel de întreprindere. Este semnificată că relația dintre intelectualii revistei *Huszádik Század* și marea burghezie s-a deteriorat treptat până la ruperea acestora în 1906. Marea burghezie a ajuns la un pact politic cu nobilimea pentru a-și găsi loc în guvern. Acest act nu putea fi încadrat în demersul ideologic al societății de mai sus. După această reconciliere a burgheziei înalte și a nobilimii, societatea și revista au adoptat un ton și o atitudine radicală zisă social liberală, unii dintre promotorii au început să îmbrățișeze chiar și idei pure de stânga. Acest proces nu era unul singular, la nivelul elitei liberale s-a constatat un reflux ideologic, care la începutul secolului XX. s-a manifestat într-o criză profundă a liberalismului maghiar. În atmosfera politică și socială creată, liberalismul moderat nu avea posibilități de amplă afirmare în societate.

După primul război mondial și mai ales după căderea republicii sovietelor respectiv instaurarea regimului conservator-autoritar al regentului Miklós Horthy, ideologia liberalismului a fost considerată drept inamicul națiunii, promovarea lui a dus la pierderea războiului la Trianon, la destrămarea întregul edificiu regatului maghiar. Istoricul de mare prestigiu, Gyula Szekfű, unul dintre principalii ideologi ai vremii în cartea sa *Három nemzedék (Trei generații)* a caracterizat deceniile precedente drept „o tristă perioadă a decadenței” care împreună cu politica liberală a elitelor maghiare a condus la situația dezastruasă în care se afla statul maghiar în momentul preluării puterii de către Horthy. Acest curent de gândire a fost adaptat de o serie de grupuri politice, care au militat și au susținut cu tărie necesitatea renunțării la politicile liberale promovând în același timp politici etatiste cu caracter conservator.

Acestea au devenit curente dominante în epocă, dar este semnificativ că au mai rămas și au existat poziții favorabile liberalismului. Astfel istoricul Antal Balla în studiul său intitulat, *A liberalizmus történelme (Istoria liberalismului)* publicat în 1926, a apreciat că antiliberalismul „*cursul creștin*”, care susține că ideile liberale s-au perimat și nu corespund realităților curente, în fond nu oferă soluții politice viabile, ele reflectă poziții învechite proprii evului mediu și perioadei feudale. O opinie apropiată o avea și marele jurist transilvănean Artúr Balogh, care într-un studiu al său apărut în anii '30 caracteriza liberalismul drept un curent inovator și

adecvat dezvoltării societății maghiare din Transilvania, ceea ce nu însemna, potrivit lui, și un curent popular în rândul maghiarilor. Ambele voci aduceau argumente solide pentru liberalism și militau pentru o politică de deschidere pe plan social și economic și a nu fi create premisele unei izolări sociale și economice închistare, la care duceau de regulă curentele etatiste, autarhice și conservatoare.

Comunitatea maghiară din Transilvania s-a raportat la ideile liberale, am putea spune, într-un mod ambivalent. Filosoful de astăzi, Károly Veress în studiul *A liberális hagyomány értelmezési horizontjai a két világháború közötti romániai magyar kultúrában* [*Orizonturile de interpretare ale tradiției liberale în cultura maghiară interbelică din România*] subliniază valabilitatea acestei constatări invocând faptul că populația maghiară din Transilvania îl interpreta Tratatul de la Trianon drept consecință consecință a promovării politicii a liberalismului de tip occidental, care a dus la prăbușirea statului integral al Ungariei Mari. Liberalismul maghiar nu se afla de mare distanță de acesta, prin urmare este la fel responsabil pentru că s-a ajuns într-un statut de minoritar.

Aceasta explică faptul că după primul război mondial comunitatea maghiară din Transilvania împărtășea un sentiment de antiliberalism, sentimentul având și un fond psihic – conchide Veress. În același timp liderii responsabili ai vieții culturale și politice a maghiarilor din Transilvania au fost conștienți și de faptul că protecția minorităților sau realizarea autonomiei locale, dorită și dezbătută atât de aprins în sfera politică a a comunității nu poate fi atinsă numai în cadrul unui stat liberal. Această raportare diferențată a maghiarilor din Transilvania față de liberalism se bazează pe aceasă dualitate, pe de o parte s-au simțit o populație ajunsă în stare de minoritar în cadrul statului român, a cărei interese pot fi apărute numai într-un cadru politic bazat pe principii liberale, pe de altă parte o comunitate care se leagă cu nenumărate fire de o tradiție politică națională, moștenire aflată în conflict cu principiul autodeterminării, principiu specific ideologiei liberale.

Practic aceste cordonate au determinat strategiile politice și orientările ideologice ale minorității maghiare din Transilvania în perioada interbelică.

Capitolul IV este studiul de caz al prezentei teze și abordează subiectul impactului gândirii liberale asupra elitelor transilvănene din perioada interbelică.

Deschiderea analizei din studiul de caz se face prin contextualizarea situației politico-juridice a comunității maghiare din România și a strategiilor adoptate de această comunitate în vederea adaptării la noile condiții. În acest cadru de analiză este necesară și o evaluare a politicilor promovate de instituțiile de cultură maghiare și rolul acestora asupra evoluției comunității în cadrul politico-juridic interbelic și scopul principalelor strategii elaborate de elitele intelectuale maghiare din Transilvania.

Prin prăbușirea Imperiului Austro-Ungar, maghiarii din Transilvania au devenit o comunitate cu statut minoritar. Acesta a însemnat pentru ea o traumă identitară gravă, integrarea membrilor populației maghiare în cadrele noului stat desăvârșit al românilor, fiind îngreunată de această mentalitate. Acest fapt l-a determinat pe istoricul Nándor Bárdi să califice comunitățile maghiare din Transilvania drept societăți „*post Trianon*”, „*comunități închegate forțat*” care adoptând o mentalitate de asediu, în fața presiunilor politice sociale și economice pe care le aveau de înfruntat pe parcursul noului proces de integrare în cadrul noilor entități statele au devenit compacte.

După pronunțarea Unirii la 1 decembrie 1918 la Alba Iulia, liderii politici ai comunității maghiare au adoptat o poziție de rezistență pasivă față de noile autorități, cu scopul declarat de a contribui, pe cât posibil, la eforturile delegației maghiare la Conferința de Pace în demersul ei de restabilire a *status quo*-ului teritorial antebelic. Această politică de rezistență pasivă a fost susținută înaintea de toate de comunitatea funcționarilor publici, dar la care au aderat mulți și dintre personalitățile influente ale vieții politice din Transilvania, propunându-și „*să devină carii măcinătoare în lemnul străin*”.

Această politică pasivistă și-a pierdut logica după semnarea Tratatului de Pace de la Trianon, care a sancționat unirea Transilvaniei cu România. După 4 iunie 1920, maghiarii din Transilvania au început să se organizeze la nivel cultural și politic pentru a crea structuri de apărare identitară în fața noului context impus. Liderii maghiarilor din Transilvania au conștientizat statutul de minoritar și au considerat ca singura alternativă viabilă pentru ei era în continuare participarea activă la viața politică regională și națională.

Manifestul lui Károly Kós, *Kiáltó szó* (*Glasul care strigă*), este catalogat ca și momentul de început al politicii de implicare a comunității maghiare în problemele curente economice și politice. Articolul apărut la 23 ianuarie 1921 mobiliza minoritatea maghiară spre adoptarea unei politici de acomodare față de noile realități administrative.

Prin crearea în ianuarie 1921 la Cluj a Uniunii Maghiare s-a făcut primul pas în procesul de organizare și reprezentare politică a maghiarilor în structurile statului și pe plan internațional, cu precădere în relația cu Liga Națiunilor. Paralel cu acest demers la Huedin s-a pus bazele Partidului Popular Maghiar, a cărui președinție a fost încredințată lui Lajos Albrecht, și secretariatul general lui Károly Kós. Câteva luni mai târziu, la începutul anului 1922 s-a înființat Partidul Național Maghiar, care în același an a fuzionat cu partidul condus de Albrecht și Kós, și astfel a luat ființă formația politică hotărâtoare ale minorității maghiare care participase apoi la alegerile parlamentare din România tot sub denumire de Partidul Național Maghiar. Dacă privim comunitatea maghiară din exterior, aceasta părea să fi fost una de monolit, mai ales după înființarea Partidului Național Maghiar, dar în interiorul ei s-au manifestat continuu divergențe ideologice. În sânul Partidului Național Maghiar se poate distinge două facțiuni și anume, cea a grupului conservatorilor și aripa de stânga. Gruparea conservatorilor la rândul ei reprezintă elita politică a Transilvaniei dinaintea de 1918, membrii acesteia au fost politicieni activi și în perioada dualistă. Dacă analizăm mai atent aripa de stânga a partidului se poate observa că ea era divizată la rândul ei în două grupuri: *radicaliști* transilvăneni propriu-ziși, și grupul ziaristilor maghiari veniți din Ungaria după instaurarea regimului regentului Horthy și al evreilor maghiari care au susținut idei pacifiste, umaniste și internaționaliste. Pe lângă orientările de dreapta și de stânga din sânul Partidului Național Maghiar din 1925 se va contura existența unui curent „reformist”, al cărui lider a fost ziaristul de mare renume și vechime, Miklós Krenner. Dar prin alegerea în funcția de președinte al partidului a contelui György Bethlen a câștigat aripa conservatoare, ceea ce va duce la distanțarea pronunțată a grupului „reformiștilor”: István Kecskeméthy, Károly Kós, Károly Molter. Pe lângă aripa „reformistă” a partidului a mai existat o grupare a intelectualilor maghiari, care au fost și ei nemulțumiți de politica Partidului Național

Maghiar. Aceștia s-au grupat în jurul Societății „*Erdélyi Helikon*”, o societate literară înfluentă, care au promovat conceptul „*transilvanismului*” și au militat pentru o apropiere reală între popoarele conviețuitoare: români, maghiari și germani.

Cele mai eficiente organe pentru diseminarea ideilor politice au fost ziarele politice și cotidienele vremii. Reprezentanți grupurilor prin ele țineau contactul cu păturile largi ale populației maghiare. Cum am mai menționat și mai înainte, în perioada interbelică au existat 25-30 de cotidiene în limba maghiară, din care e cel mai important și cu tirajul cel mai mare a fost ziarul clujean *Keleti Újság*. Primul număr al acestui cotidian a apărut în Crăciunul anului 1918 sub conducerea redactorului șef Árpád Paál, care a reușit să imprime ziarului său o orintare cu caracter liberal și progresist. Articolele apărute în presa din anii 1918-1924 au susținut valorile democrat-liberale și burgheze, din punct de vedere politic și ideologic au fost asemănătoare ideilor promovate în revista *Huszadik Század*.

Cotidianul *Ellenzék*, editat tot a Cluj a reprezentat însă un curent mai mult conservator decât *Keleti Újság*, deoarece a continuat tradițiile ideologiilor specifice perioadei dualiste pe o linie editorială axată pe conservatorism. La mijlocul anilor '20 s-a produs o reorientare în ceea ce privește planurile ideologice în rândul ziarelor mai importante. În 1927 cotidianul *Keleti Újság* a ajuns în sfera de influență a Partidului Național Maghiar, iar ziarul *Ellenzék* a fost cumpărat de politicianul și omul de cultură Miklos Banffy recent reîntors în Transilvania. Banffy a contribuit la revigorarea discursului politic de pe paginile cotidianului achiziționat. Din punct de vedere al formării și modelării opiniei publice cel mai important ziar a fost *Brassói Lapok*, care în anii '20 a promovat o linie radicală de stânga, apoi a adoptat o ideologie liberală cu sensibilități sociale. Ziarul constituia în același timp forul de lansare și de răspândire al acestor ideologii politice.

Din perspectiva temei, axată pe influența liberalismului în Transilvania cea mai mare importanță dintre aparițiile jurnalistice maghiare transilvanene le reprezintă *Független Újság* și *Brassói Lapok*. *Független Újság* a apărut pentru prima dată la sfârșitul anului 1934 sub redacția lui Ernő Ligeti, și care în anii următori a devenit principalul organ de presă liberală. Stilul elevat, exigența extremă a lui Ligeti au făcut ca ziarul să aibă un nivel de redactare deosebit de înalt, dar aceasta a făcut ca

ziarul să nu aibă un impact larg asupra păturilor largi ale societății maghiare din Transilvania. În articolele apărute au fost promovate cu zel ideile liberale, liberal-democrate, dar ele în general au rămas fără ecouri largi. Obiectivele sale au fost subliniate încă de la început: protejarea normelor morale a vieții maghiare, cooperare eficientă între grupurile minoritare din Transilvania, promovarea coexistenței pașnice a comunității maghiare cu națiunea majoritară.

Articolele apărute în *Független Újság* au promovat apoi dreptul de autodeterminare a popoarelor, respectarea drepturilor individuale și colective și au condamnat pe deplin dictaturile de dreapta și de stânga. În perioada expansiunii ideologiilor extremiste, politicienii, scriitorii și jurnaliștii maghiari, cei care promovau în primul rând ideile liberale s-au simțit obligați de a ridica glasul împotriva tiraniei și a efectelor negative promovate de aceste curente de gândire. Krenner, care semna sub numele de Spactator într-un articol intitulat *Csüggedni vagy feszülni* (Descurajați sau încordați) susținea ideea organizării unei mișcări largi a minorităților și necesitatea unității lor pe scară largă. În articol conceptul de *construire de poduri între popoare și națiuni* a devenit un element cheie. Conceptul presupunea o reconsiderare temeinică a politicilor minoritare, ca ele să servească o apropiere reală dintre maghiari și români. Ziarul nu era preocupat numai de politica internă, el s-a pronunțat și cu privire la probleme de politică externă. În același timp n-a scăpat din vedere să fie la curent cu realizările literaturii contemporane europene și ale celei românești. Ziarul a condamnat fascismul, și a analizat în detalii relațiile politice și economice dintre Germania lui Hitler, Italia și Spania. De asemenea a supus analizei percepția mișcării Pan-europene din Transilvania (sunt incluse și scrierile despre unitate a popoarelor din Bazinul Dunării). Ziarul s-a ocupat și de politica Partidului Național Maghiar, cu aspectele ale evoluției politicii interne din Ungaria, cu întrunirile scriitorilor din Brâncovenești și cu Întâlnirea de la Târgu Mureș, din 1937.

La sfârșitul anilor '20, începutul anilor '30 articolele apărute în presa maghiară transilvăneană s-au opus clar ideologiilor fasciste și național-socialiste. Cotidianul *Brassói Lapok* încă de la începutul anilor '30 avertizează asupra pericolului ce reprezintă Adolf Hitler, și regiumul său arătând că această politică urmărită va duce la o nouă conflagrație mondială. Ziariștii responsabili au atenționat comunitatea

maghiară și asupra efectelor negative ale uniformizării statelor din punct de vedere ideologic. Aceasta, potrivit lor ar avea consecințe nefaste pentru populațiile minoritare: „*Într-o Europă reacționară minoritățile ar fi numai oprimare de majoritate*”.

Săptămânalul *Független Újság* a fost și el preocupat cu problematica dictaturii care se situau din ce în ce mai mult în prin plan în cadrul spectrului politic european. Seria de anchete a lui Veridicus *Mit igertek es mit adtak a parancsuralmi rendszerek? (Ce au promis și ce au dat sistemele dictatoriale)* analizează sistematic regimurile politice din Germania, Italia, Japonia și din Uniunea Sovietică. Veridicus, încearcă să prezinte psihologia regimurilor dictatoriale și structura și mecanismele lor de funcționare. Ziarul a luat o poziție clară în ceea ce privește politica lui Hitler: „*Suntem supărați pe Hitler, deoarece din cauza politicii sale problema minorităților a devenit iluzorică peste tot. Din cauza lui Hitler nu au funcționat conferințele minoritare internaționale de la Geneva. Hitler a dat statelor europene ideea că trebuie să accentueze naționalismul și totalitarismul, el servind exemple metafizice și istorice.*”

Ziarul *Független Újság* și personalitățile din jurul său care în mare măsură au definit făgașul gândiri european (a se vedea editorialul-program *Mit nyújt a Független Újság?*) și au oferit o alternativă reală la curentul conservator maghiar din Transilvania. Desigur această abordare trebuie privită din perspectiva clarității orientărilor politice ale stângii și drepte maghiare care, nu de fiecare dată, poate fi un reper pentru o analiză doctrinară clară, ca urmare întreg procesul științific trebuie privit mai mult contextual decât absolut.

5. CONCLUZII

Evoluția liberalismului de sorginte britanică în Transilvania interbelică este indubitabilă datorată contextului creat de evoluțiile politico-juridice postbelice și care au definit în mod clar evoluția comunității maghiare din regiune. Rolul lui John Paget sau a celor strânși în jurul English Conversation Club a marcat în mare măsură evoluția gândirii liberale maghiare și a adus în discuția politică o abordare a problemelor politice care se axa pe principiile libertății și consensului asupra problemelor dintre majoritate și minoritate. Desigur au existat voci care au criticat acest curent și au considerat că liberalismul este în mare parte răspunzător pentru degradarea identitară și socială (ex. Venczel József și cotidianul *Hitel*) catalogându-l ca și imoralul suprem al secolului trecut (ex. Pongrácz Kálmán). În orice caz dezbaterea asupra rolului și rostului gândirii liberale nu poate fi contestată, ea fiind răspunzătoare pentru evoluția din gândirea politică maghiară și este responsabil pentru nașterea curentelor politice care considerau că cooperarea și dialogul sunt și ele instrumente de obținere de drepturi. În opinia lui Ligeti Ernő liberalismul este singura ideologie care permite o reechilibrare a diverselor situații socio-politice în mod adecvat și este garantului libertății cuvintului și reprezentării vocii minoritare.

Analizând prezența ideilor liberale în gândirea politică a comunității maghiare din Transilvania din perioada interbelică ne-am dat seama că ideologia liberalismului nu a fost una deosebit de populară. Această realitate în mod cert se leagă și de criza economică care a marcat prfund percepția publică asupra acestui curent de gândire.

În cazul maghiarilor, o notă aparte, politicienii dar chiar și oamenii de rând au considerat că ideile liberale, promovarea lor de elitele maghiare din perioada dualistă au dus la pierderile suferite în primul război mondial, la tratatele semnate la Paris, la sfârșitul acestuia. Mulți dintre tinerii intelectuali maghiari, socializați după primul război mondial, au învinuit liberalismul pentru „*anarchia distructivă care caracterizează viața economică și socială.*”

Această generație a respins categoric și ideologiile extremiste. O parte din ei susținea hotărât ideea că numai parlamentarismul și democrația liberală poate fi soluția viabilă în rezolvarea problemelor minorităților. În acest sens este semnificativ o mărturie pe care o cităm din ziarul *Független Újság* "...să rămânem fideli tradițiilor liberale ale Transilvaniei. Noi nu putem experimenta cu ideologiile de stânga sau de dreapta. Nu ne putem permite acest lux, noi trebuie să fim democrați și liberali sinceri și fără rezerve, deoarece numai sistemul democratic adevărat este capabil să aducă prosperitatea minorităților".

6. BIBLIOGRAFIE

IZVOARE PRIMARE:

▪ *Izvoare publicate:*

- *A párizsi Kisebbségi Szerződés*, in **MIKÓ IMRE**, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1.-től 1940. augusztus 30.-ig*, Budapest, 1941.
- *Csucsai paktum*, in **GYÁRFÁS ELEMÉR**, *Az első kísérlet. Az Averescu paktum előzményei, megkötésének indokai, szövege, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai*, in *Magyar Kisebbség*, XVI. évf., 2; 3. sz., 1937. január 16; 1937. február 1.
- *Gyulafehérvári határozatok*, in **MIKÓ IMRE**, *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1.-től 1940. augusztus 30.-ig*, Budapest, 1941.
- *Románia 1923-as alkotmánya*, in *Monitorul Oficial (Hivatalos Közlöny)*, 282/1923.
- **GYÖRGY BÉLA**, (SZERK.), *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez (A vezető testületek jegyzőkönyvei)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület - Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár -Csíkszereda, 2003.
- **GYÖRGY BÉLA**, (SZERK.), *Krenner Miklós, Az erdélyi út (Válogatott írások)*, Székelyudvarhely, 1995.

- ***Periodice contemporane***
 - *Brassói Lapok*
 - *Ellenzék (1932)*
 - *Független Újság (1934, 1935, 1936)*
 - *Keleti Újság (1929, 1930, 1931, 1932)*
 - *Magyar Kisebbség*

- ***Periodice religioase***
 - *Christian Register*
 - *Keresztény Magvető*
 - *Nők Világa*
 - *Unitárius Közlöny*
 - *The Inquirer*

REPERTORII, BIBLIOGRAFII:

- **BÁNDI MELISSA,** *Ellenzék* repertórium 1918-1924,
<http://ellenzek.adatbank.transindex.ro/>
- **BÁRDI NÁNDOR,** *Mikó Imre* életmű-bibliográfiája,
<http://mikoimre.adatbank.transindex.ro/>
- **GALAMBOS FERENC,** *Erdélyi Helikon* repertórium, 1928-1944,
<http://erdelyihelikon.adatbank.transindex.ro/>
- **GIDÓ ATTILA,** *Független Újság* repertórium 1934-1940,
<http://fuggetlenujsag.adatbank.transindex.ro/>
- **GYÖRGY BÉLA,** *Krenner Miklós* életmű-bibliográfiája,
<http://krennermiklos.adatbank.transindex.ro/>
- **GYÖRGY BÉLA, TÖRÖK VILMA, VARANNAI ZOLTÁN,** *Ligeti Ernő* munkáinak bibliográfiája, <http://ligetierno.adatbank.transindex.ro/>

- **ÚJVÁRI MÁRIA**, *Erdélyi Fiatalok repertórium 1930-1940*,
<http://erdelyifiatalok.adatbank.transindex.ro/>
- **ZÁHONY ÉVA**, *Hitel repertórium 1935-1944*,
<http://hitel.adatbank.transindex.ro/>

LUCRĂRI GENERALE:

- **ALLEN, JOSEPH HENRY**, *A Visit to Transylvania and the Consistory at Kolozsvár*, Boston, 1881.
- **ANGYAL DÁVID**, *Erdély politikai érintkezése Angliával*, Budapest, Franklin, 1902.
- **ARANKA GYÖRGY**, *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Kolozsvár, 1790.
- **ARDAY LAJOS**, *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában (1918-1919)*, Budapest, 1990.
- **BALÁZS SÁNDOR**, *Lugosi Üzenet*, Kölcsey Kör, Szatmárnémeti, 1995.
- **BALLA ANTAL**, *A liberalizmus története*, Budapest, 1926.
- **BALOGH ARTÚR**, *Jogállam és kisebbség*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest-Kolozsvár, 1997.
- **BALOGH EDGÁR** (főszerk.), *Romániai magyar irodalmi lexikon : Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés II. (Kh–M)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/f.htm#FüggetlenÚjság>
- **BALOGH GYÖNGYI, ZÁGONI BALÁZS**, *A kolozsvári filmgyártás képes története, 1913-tól 1920-ig*, Filmtett, Magyar Nemzeti Filmarchivum, 2009.
- **BÁRÁNY ATTILA, LASZLOVSZKY JÓZSEF, PAPP ZSUZSANNA**: *Angol-magyar kapcsolatok a középkorban*, Gödöllő-Máriabesenyő, Attraktor Kiadó, 2009.
- **BÁRDI NÁNDOR, FEDINEC CSILLA, SZARKA LÁSZLÓ** (SZERK.), *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Gondolat kiadó, Budapest, 2008.
- **BAYER JÓZSEF**, *A politikai gondolkodás története*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

- **BEARD, J. R.** *Unitarianism Exhibited in Its Actual Condition: Consisting of Essays*, London, 1846.
- **BENCZÉDI PÁL**, *A Dávid Ferenc Egylet Története*, Kolozsvár, 1935.
- **BERG PÁL**, *Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában*, Budapest, 1943.
- **BÍRÓ SÁNDOR**, *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*, Csíkszereda, 2002.
- **BLACKSTONE, WILLIAM**, *Commentaries on the Laws of England*, Oxford, 1775.
- **BODONHELYI JÓZSEF**, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyarországi hatása*, Debrecen, 1942.
- **BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR**, *Az új Erdély hajnalán, Erdélyi Ritkaságok 15*, Minerva Kiadó Rt., Kolozsvár 1944.
- **IDEM.**, *Nyugateurópai utazás, Erdélyi Ritkaságok 11* (szerk. Jancsó Elemér), Minerva Kiadó Rt., Kolozsvár, 1943.
- **IDEM**, *Utazás-Észak-Amerikában*, (szerk. Remenyik Zsigmond) Officina Kiadó, Budapest, 1943.
- **BRASSAI SÁMUEL**, *Bankismeret*, Kolozsvár, 1842.
- **BUZOGÁNY ÁRON**, *Emlékkönyv az erdélyi s angol Unitáriusok közt 1825 óta folyt levelezésekről s egyéb érintkezési viszonyokról*, Kolozsvár, 1867.
- **BUZOGÁNY DEZSŐ**, *Harc a tiszta evangéliumért*, Kolozsvár, 1999.
- **CHALMERS, ANDREW**, *Transylvanian Recollections: Sketches of Hungarian Travel and History*. London, 1880.
- **CONCHA GYŐZŐ**, *A konzervatív és liberális elv*, Attraktor Kiadó, Mariabesenyő-Gödöllő, 2005.
- **IDEM**, *Brassai Sámuel emlékezete*, Budapest, 1899.
- **IDEM** *Politika*, Budapest, 1907.
- **CUNNINGHAM, FRANK**, *Theories of Democracy – A critical introduction*, h.n., 2002.

- CURRY, THOMAS J. ,*The First Freedoms – Church and State in America to the Passage of the First Amendment*, Oxford University Press, h.n., 1986.
- DÁVID GYULA (főszerk.), *Romániai magyar irodalmi lexikon : Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés III. (Kh–M)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994. online hozzáférés: <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/l.htm#LigetiErno>
- DÁVIDHÁZI PÉTER, „Isten másodszülette”, *a magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.
- DAVIS, V. D. *A history of Manchester College*, London, 1932, http://www.unitarian.org.uk/docs/publications/1932_Manchester_College.pdf
- DÉNES IVÁN ZOLTÁN, *Szabadság – közösség* Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- IDEM *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- DEMETER M. ATTILA, *Republikanizmus, nacionalizmus, nemzeti kisebbségek*, Kolozsvár, ProPhilosophia, 2005.
- DIÓSZEGI LÁSZLÓ, SÜLE ANDREA (SZERK.), *Hetven év. A romániai magyarság története. 1919-1989*, Budapest, 1990.
- ENTZ FERENC, MÁLNAY IGNÁC, *Szőlészet és borászat Erdélyben*, Vác, 1870.
- FELMÉRI LAJOS, *Úti levelek Skóciából*, Sárospatak, 1870.
- FERENC JÓZSEF, *Emlékeimből*, <http://tudastar.unitarius.hu/1926-1950/pdf/fj-emlekei.pdf>.
- FEST SÁNDOR, *Angolok Magyarországon a reformkorszakban, 1825-1848*, Budapest, 1920.
- IDEM., *Szent Margit skóciai királyné magyar származása*, Budapest, 1935;
- IDEM., *Skóciai Szent Margit magyar származása*, Debrecen, Egyetemi Nyomda, 1939.

- **IDEM.**, *The Hungarian origin of St. Margaret of Scotland*, Debrecen, Egyetemi Nyomda, 1940.
- **IDEM**, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Budapest, 1917.
- **FLATHMAN, RICHARD**, *Toward a liberalism*, 1989.
- **GAÁL GYÖRGY**, *Egyetem a Farkas utcában*, Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Társaság, Kolozsvár, 2001, <http://mek.oszk.hu/01800/01864/01864.htm#4>.
- **GÁL ISTVÁN**, *Angol-magyar történelmi kapcsolatok*, Állami Nyomda, Budapest, 1942.
- **GÁL ISTVÁN**, *Magyarország és az angolszász világ*, Argumentum Kiadó, Budapest, 2005.
- **IDEM**, *Hungary and the Anglo-Saxon World*, Officina Hungarica, 1943, <http://mek.oszk.hu/02000/02096/html/saxon.htm#Great>
- **IDEM**, *Wesselényi Miklós*, Minerva R.T.. Kolozsvár, 1942.
- **GEBEI SÁNDOR**, *II. Rákóczi György külpolitikája, 1648-1657*, Budapest, 2004.
- **GORE, CATHERINE GRACE FRANCIS**, *Hungarian Tales*, Saunders and Otley, London, 1829.
- **GÖMÖRI GYÖRGY**: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526-1789*, Budapest, 2005.
- **GYÖRGY BÉLA**, *A romániai Országos Magyar Párt története 1922-1938*, Budapest, 2006, doktori disszertáció, elérhetősége, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>, 2010. június 21.
- **IDEM** (szerk.), *Krenner Miklós (szerk.): Az erdélyi út (válogatott írások)*, Székelyudvarhely, 1995.
- **HANTOS ELEMÉR**, *The Magna Charta of the English and Hungarian Constitution. A comparative view of the law and institutions of the early middle ages*, London, 1904.

- **HATVANY LAJOS**, *Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát*, Budapest, 1934.
- **HAYEK, F. A.**, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*, Routledge & Keagan Paul, London and Henley, 1982.
<http://www.angelfire.com/rebellion/oldwhig4ever/historical.html>.
- **HORVÁTH JENŐ**, *Anglo-hungarian connection in History*, Budapest, 1937.
- **HORVATH, MICHAEL J.** (ed.): *Golden bull (Bulla aurea) 1222 of Hungary and the Magna Charta, 1215. A selected bibliography commemorating the formerone's 75th anniversary*, University of Maryland Library, 1972.
- **HORVÁTH SZ. FERENC**, *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1931-1940*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2007.
- **JANCSÓ ELEMÉR**, *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795-1842*, Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve, Kolozsvár, 1942,
http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8462.pdf.
- **JESZENKSZY GÉZA**, *Az elveszett presztízs, Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918)*, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 1994.
- **K. PAPP MIKLÓS**, „Bölön Farkas Sándor” in *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859-1909*, szerk. Erdélyi Pál, Kolozsvár, 1909-1942.
- **KÁRMÁN GÁBOR**, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011.
- **KLANICZAY TIBOR**, *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- **KOSÁRY DOMOKOS**, *A művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

- **KOSSUTH LAJOS**, *Irataim az emigrációból*, <http://mek.oszk.hu/08200/08285/html/01.htm>.
- **KOVÁCS SÁNDOR**: *Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011.
- **KOVÁCS SÁNDOR, MOLNÁR B. LEHEL** (szerk.), *Boros György naplója 1926-1941*, Kolozsvár, 2001.
- **KÖPECZI BÉLA** (szerk.), *Erdély története három kötetben*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
- **LIGETI ERNŐ**, *Súly alatt a pálma, egy nemzedék szellemi élete*, Kolozsvár, 1941, reprint Csíkszereda, 2004.
- **LUKÁCS, JOHN**, *A XX. század és az újkor vége*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.
- **MALCOMES BÉLA**, *Szent István unokája: Szent Margit Skócia királynéja: magyar származása és magyarországi szülőhelye*, Stephaneum Ny. , Budapest, 1938.
- **MCLACHLAN, HERBERT**, *Alexander Gordon (9 June 1841 – 21 February 1931) a Biography with Bibliography*, Manchester University Press, 1932.
- **MEZEY BARNA – SZENTE ZOLTÁN**, *Európai alkotmány és parlamentarizmus történet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- **MEZEY BARNA** (szerk.), *Magyar alkotmánytörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- **MIKÓ IMRE**, *A bércre esett fa, Bölöni Farkas Sándor életregénye*, Albatrosz Kiadó, Bukarest, 1976.
- **IDEM** *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*, Budapest, 1941.
- **MILLER, JAMES**, *Rousseau: Dreamer of Democracy*, h.n., 1984.
- **MUSSOLINI, BENITO**, *The Doctrine of Fascism*, 1932. <http://www.upf.edu/materials/fhuma/nacionalismes/nacio/docs/muss-doctrine.pdf>

- **NAGY LAJOS**, *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, 1944.
- **OSVÁT KÁLMÁN**, *Erdélyi lexikon*, Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó Rt., Nagyvárad, 1928. <http://mek.oszk.hu/10100/10154/10154.pdf>
- **PAGET, JOHN**, *Hungary and Transylvania; with remarks on their social, political and economical*, London, 1839.
- **IDEM**, *Hungary and Transylvania*, London, 1839. <http://archive.org/stream/agw0321.0001.001.umich.edu#page/n7/mode/2up>
- **IDEM**, *Magyarország és Erdély, Naplójegyzetek*, Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2011.
- **IDEM**, *Magyarország és Erdély/Naplótöredék*, szerk. Cs. Lingvay Klára, Kriterion, Kolozsvár, 2011.
- **IDEM**, *Ungarn und Siebenburge politisch, statistisch, ecconomish*, Lipcse, 1842.
- **IDEM**, *Recollections of Mr. Tagart.*, 1860
- **PARDOE, JULIA**, *The City of the Magyar, or Hungary and Her Institutions in 1839-140*, London 1840.
- **POMOGÁTS BÉLA**, *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*, Budapest, Ed. Akadémiai 1983.
- **PUKÁNSZKY BÉLA**, *Felméri Lajos ismeretlen arca – a gyermekkép újszerű vonásai az első kolozsvári pedagógusprofesszor írásaiban*, in <http://www.pukanszky.hu/Felmeri.pdf>.
- **RAWLS, JOHN**, *Political liberalism*, Columbia University Press, 2005.
- **ROMSICS IGNÁC**, *Magyarország története a XX. században*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- **IDEM**, *A trianoni békeszerződés*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- **IDEM**, *Bethlen István*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

- **RONAY, GABRIEL**, *The Lost King of England: The East European Adventures of the Edward the Exile*, Boydell Press, h.n., 2007.
- **SAYOUS, EDUARD**, *Histoire des Hongrois et leur littérature politique de 1790 á 1815, 1872.*
- **SCHLETT ISTVÁN**, *A magyar politikai gondolkodás története*, II/1. kötet, Korona Kiadó, Budapest, 1999.
- **SHURDEN, WALTER B.** *The Baptist Identity: Four Fragile Freedom*, Smyth and Helwys Publishing, Nashville, 1993.
- **SIMONYI ERNŐ**, *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korában, 1703-1712, 1-3*, Budapest, 1872-1876.
- **SMITH, JOSHUA TOULMIN**, *Parallels between the constitution and constitutional history of England and Hungary*, London, 1849.
- **SPURR, JOHN**, *English Puritanism 1603-1689*, Palgrave Macmillan, 1998.
- **SULLIVAN, ALVIN**, *British Litarary Magazines: The Victorian and Edwardian Age, 1837-1913*, 1983.
- **SZABÓ MIKLÓS**, *Liberalizmus és nemzettudat*, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008.
- **SZÉCHENYI ISTVÁN**, *Úti napló*, in *Gróf Széchenyi István munkáiból*, Budapest, Franklin Társulat, 1903. <http://mek.oszk.hu/07900/07911/pdf/szechenyi1.pdf>
- **IDEM**, *Napló*, Budapest, 2002
- **IDEM**, *Hitel*, 1828-1829, Budapest, Neumann Kht., 2002, <http://mek.oszk.hu/06100/06132/html/hitel0006.html>.
- **SZÉKELY GYÖRGY**, *Magyar színháztörténet II. 1873-1920*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- **SZEKFŰ GYULA – HÓMAN BÁLINT**, *Magyar Történet*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1928, <http://mek.oszk.hu/00900/00940/html/doc/c300635.htm>.

- **SZEMERE BERTALAN**, *Utazás külföldön*, Buda, 1840.
- **SZILÁGYI SÁNDOR** (szerk.), *A Magyar Nemzet Története*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1898.
<http://mek.niif.hu/00800/00893/html/doc/c300189.htm>.
- **SPURR, JOHN**, *English Puritanism 1603-1689*, Palgrave Macmillan, 1998.
- **STACEY, ROBERT D.**, *Sir William Blackstone and the Common Law: Blackstone Legacy to America*, 2003.
- **T. SZABÓ LEVENTE, ZABÁN MÁRTA**, *Dokumentumok a Kolozsvári Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Kar történetéhez, (1872-1892)*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2012.
- **TAGART, LUCY**, *The Hungarian and Transylvanian Unitarians. (Some account of their origin, vicissitudes, and present condition, compiled from various sources)*, London, 1903.
- **THACKERAY, WILLIAM MAKEPEACE**, *Esmond Henrik, Anna királynő ő felsége ezredesének önéletrajza*, fordította Szász Károly és Szász Béla, Budapest, 1897.
- **IDEM**, *Pendennis története*, <http://mek.oszk.hu/06000/06089/html/01.htm#36>.
- **TOCQUEVILLE, ALEXIS DE** *A demokrácia Amerikában*, Európa Kiadó, Budapest, 1993.
- **TONK SÁNDOR**, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion Kiadó, Bukarest, 1979.
- **TŐKÉCZKI LÁSZLÓ**, *Magyar liberalizmus*, Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- **TOLNAI GÁBOR**, *Erdély magyar irodalmi élete*, Prometheus nyomda és könyvkiadó, Szeged, 1933.
- **VARGHA GYULA**, *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*, Budapest, 1880,
<http://mtdaportal.extra.hu/adatbazisok.html>.
- **WESSELÉNYI MIKLÓS**, *Útinapló, 1821-1822*, Concordia Ny., Kolozsvár, 1925.

- **WESSELÉNYI POLIXÉNIA**, *Olaszhoni és schweizi utazás*, 1842, közzéteszi, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Cs. Lingvay Klára, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2006.
- **ZSAKÓ ERZSÉBET**, *Hinni és tenni. Az unitárius Nőszövetség története*, Kolozsvár, 2003.

STUDII ȘI ARTICOLE:

- **BALLA ANTAL**, *A liberalizmus eredete és fogalma* in *Politikatudományi Szemle*, 2004, 3. sz., 269 o.
- **BALOGH ARTÚR**, *A liberalizmus*, in *Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv-és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak Közlönye*, 1930, Új folyam 1. (35.) kötet 1-3 szám, 22 o.
http://epa.oszk.hu/00900/00979/00223/pdf/1930_35_01-3_018-032.pdf.
- **BAKÓCZINÉ KILLYÉNYI ERZSÉBET**, *Leányaink angol ösztöndíjáról*, in *Unitárius Közöny*, 40. évf., 3. szám, 1930.
- **BARTHA KATALIN ÁGNES**, *Shakespeare XIX. századi kolozsvári olvasói*, in *Holmi*, 2007, július, <http://www.holmi.org/2007/06/bartha-katalin-agnes-shakespeare-xix-szazadikolozsvari-olvasoi>.
- **BÁRDI NÁNDOR**, *A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között*, in *Régio – Kisebbség, politika, társadalom*, 1997. 8. évf. 2. szám.
- **IDEM**, *Összezárkózás és szétfejlődés, kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára* in **FEDINEC CSILLA** (szerk.), *Nemzet a társadalomban*, TLA, 2004.
- **IDEM** *A romániai Országos Magyar Párton belüli irányzatok (1922-1938) in Közép-Európa az integráció küszöbén*, Budapest, 1997.
- **IDEM**, *Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban 1923-192* in **FEDINEC CSILLA**, **BÁRDI NÁNDOR**, *Etnopolitika*, Budapest, 2003.

- **BENCZÉDI PÁL**, *Kovács János*, in *Unitárius Közlöny*, 57. évf., 1. szám, 1947.
- **BERNÁDY GYÖRGY**, *Nyílt levél* in **NAGY MIKLÓS KUND**, *Bernády György emlékiratok*, Marosvásárhely, 2007.
- **BIBÓ ISTVÁN**, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* in *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990.
- **IDEM**, *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte* in *Válogatott tanulmányok*, IV. kötet, szerk. ifj. Bibó István, 1990. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/700.html#702>
- **BIXBY, JAMES THOMPSON**, *A Visit to our hungarian Brethren* in *The Unitarian Review*, 1885.
- **BODEA, CORNELIA C.**, *Revoluția din 1848-1849 în Transilvania și Ungaria văzută de John Paget* in *Studii și materiale de istorie modernă*, Vol. II., Ed. Academiei Republicii Populare Române, 1960.
- **BORBÉLY ISTVÁN**, *Simén Domokos és kora* in *Keresztény Magvető*, 1926, 58. évf., 2. füzet.
- **BOROS GYÖRGY**, *Az angol Unitárius Teológiai Akadémia*, in *Keresztény Magvető*, 67. évf., 4-5 füzet, 1935. július-október.
- **CARPENTER, FRANK**, *William Ellery Channing* in *Dictionary of Unitarian and Universalist Biography*, 2004, <http://uudb.org/articles/williamellerychanning.html>.
- **CONCHA GYŐZŐ**, *Az angolos irány politikai irodalmunkban* in *Erdélyi Múzeum*, VII. évf., 2. Szám, 1880).
- **IDEM**, *Beköszöntő előadás a kolozsvári Tudományegyetemen, 1872*, in *Hatvan év tudományos mozgalmai között*, Budapest, 1928, http://mtdaportal.extra.hu/books/hatvan_ev_1.pdf

- **CSÁVOSSY GYÖRGY**, *Az erdélyi szőlőművelés és borgazdaság úttörői* in *Korunk*, 2002, december,
<http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2002&honap=12&cikk=7079>
- **COUDENHOVE-KALERGI, [RICHARD]**, *Európai patriotizmus*, in *Független Újság*, 1935. február 17., 2 évf., 6 sz.
- **CS. BOGÁTS DÉNES**, *Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához* in *Erdélyi Múzeum*, 1-2 szám, 49. köt. 1944.
- **CSERESZNYÉS SÁNDOR**, *A maradiság szellemének felvonulása minden vonalon* in *Független Újság* 1935, 29 sz.
- **CSUCSUJA ISTVÁN**, *Egy angol nemes az 1848-as erdélyi forradalomban* in *Igazság*, Kolozsvár, 1978, június.
- **CZIGÁNY LÓRÁNT**, *Fest Sándor öröksége* in *Kortárs, irodalmi és kritikai folyóirat*”, 2001, 45. évf., 9. szám, szeptember.
- **DÁVID GYULA**, *Transzilvanizmus. Mutatvány a romániai magyar irodalmi lexikon V. kötetéből* in *Hitel*, 2010, május.
- **DEMETER M. ATTILA**, *Balogh Artúr és a kisebbségi kérdés liberális megoldása*, in **DEMETER M. ATTILA** (szerk.), *Kisebbség és liberalizmus*, Kolozsvár-Szeged, ProPhilosophia, 2008.
- **DEMETER BÉLA**, *Miért nem jutnak szóhoz a fiatalok a magyar kisebbségi politikában?*, in *Független Újság*, 1935. január 10, 2 évf., 1. sz.
- **DWORKIN, R.** , *Liberalizmus* in **LUDASSY MÁRIA (SZERK.): Az angolszász liberalizmus klasszikusai**, II., Atlantisz Kiadó, Budapest, 1992.
- **ERDŐ JÁNOS**, *A Manchester College története és kapcsolata az erdélyi unitárius egyházzal* in *Keresztény Magvető*, 1986, 3 köt.
- **IDEM.**, *Channing magyar nyelven* in *Keresztény Magvető*, 86 évf., 1-2. szám, 1980.
- **FARAGÓ JÓZSEF**, *Bölöni Farkas Sándor jegyzetei a magyarság létéről* in *Erdélyi Múzeum*, 3-4 szám, 49. köt., 1944.

- **FERENCZ JÓZSEF**, *Buzogány Áron* in *Keresztény Magvető*, 1895, 30. évf., 2. füzet.
- **IDEM**, *Tagart Edward* in *Keresztény Magvető*, 1861, 1. köt.
- **IDEM.**, *Adatok az angol-magyar unitárius kapcsolatok történetéhez*, in *Keresztény Magvető*, 1980. 86 évf., 3-4 szám.
- **FEST SÁNDOR**, *Magna Charta – Aranybulla: szellemi érintkezések angolok és magyarok között III. Béla és II. Endre korában* in *Budapesti Szemle*, 1934, 62. évf. 234. köt., 682. sz.
- **IDEM.**, *Párhuzam az angol és magyar alkotmány fejlődése között a XIII. században* in *Budapesti Szemle*, 1941, 69 évf., 261. köt. 765 sz., 105-134 o.)
- **FODOR LÁSZLÓ**, *Felméri Lajos*, in *Magiszter*, 2011, Tél.
- **FRETWELL, JOHN**, *Paget János* in *Unitárius Közlöny*, 1892, 5. köt., Kolozsvár.
- **GÁL ISTVÁN**, *Angol-magyar barátkozás a középkorban*, in *Brassói Lapok*, 1939.
- **IDEM** *Bölöni Farkas Sándor angol-amerikai könyvjegyzéke*, in *Magyar Könyvszemle*, 2. szám, 1969.
- **IDEM**, *The British Travel-Diary of Sándor Bölöni-Farkas, 1831* in *Angol Filológiai Tanulmányok/Hungarian Studies in English*, vol. 3, 23-47 o., 1967.
- **IDEM**, *Bölöni Farkas Sándor európai utazásából* in *Pásztortűz*, 1942, 2. szám.
- **IDEM**, *Az első reformkori utinapló. Bölöni Farkas Sándor utazása Nyugat-Európában*, in *Tükör*, 1942.
- **IDEM**, *Bölöni Farkas Sándor európai utinaplója. Európai útiképek*, in *Erdélyi Helikon*, 1942.
- **GÁLFI LŐRINC**, *Manchester és Oxford* in *Keresztény Magvető*, 67. évf., 4-5 füzet, 1935. július-október.
- **GELLÉN JÓZSEF**, *Alexander Bölöni Farkas and Alexis de Tocqueville on America, a Comparison of two Attitudes* in *Angol Filológiai Tanulmányok/Hungarian Studies in English* vol. 10, 1976.

- **GÖMÖRI GYÖRGY**, *Lord Paget magyar pártfogoltjai* in *Irodalomtudományi Közlemények*, 1986, 90. évf. 3. füzet.
- **GRATZ GUSZTÁV**, *Politika és gazdasági liberalizmus*, Budapest, 1922 in **TŐKÉCZKI LÁSZLÓ, NAGY MÓNIAÓ ZSUZSANNA** *Magyar liberalizmus*, Budapest, Századvég, 1993.
- **GYÖRGY BÉLA**, *Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926-1927)* in *Regio Kisebbség, politika, társadalom* 15 évf. 4 szám, 2004.
- **IDEM**, *Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban (1926-1927)* in *Magyar Kisebbség*, 2003, VIII., 1.
- **IDEM** *Hatalom és társadalom kisebbségben. Párt és belső ellenzéke (1926-1927)*, in *Regio*, 2004, nr. 4.
- **IDEM**, *Az ismeretlen Spectator (Krenner Miklós pályaképe)* in **KRENNER MIKLÓS**, *Az erdélyi út*, (Válogatott írások), szerk. **GYÖRGY BÉLA**, Székelyudvarhely, 1995, Haáz Rezső Kulturális Egyesület.
- **HALÁSZ GÁBOR**, *A fiatal Széchenyi*, in *Nyugat*, 10-11 szám, 1934, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00578/18061.htm>.
- **HEGEDŰS GÉZA**, *Hatvany Lajos élete és munkássága*, in *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, 1991. <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/>.
- **HEGEDŰS NÁNDOR**, *Levél Ligeti Ernőhöz, Az új kisebbségi politikusnemzedék útjai*, in *Független Újság*, 1934. december 31., 1 évf., 1. szám.
- **HITCHINS, KEITH**, *Böloni és Tocqueville* in *Korunk*, 24 évf. 12. sz., 1965.
- **HORVÁTH ATTILA**, *Alkotmányjogi javaslatok és reformok 1790-1849*, in *Working Papers in Political Science*, 2011/6.
- **HORVÁTH JENŐ**, *Blackwell András József angol ügynök magyarországi küldetése, 1843-1848*, in *Budapesti Szemle*, 57 évf., 212-213 köt., 616-618 szám, 1929;
- **IDEM**, *Széchenyi első angol útja, 1815*, in *Budapesti Szemle*, 54 évf. 203 köt., 587 szám;

- **IDEM**, *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. Paget János feljegyzései*, in *Hadtörténeti Közlemények, XXIX. szám*,
- **IDEM**, *Az angol-magyar érintkezések az utolsó évszázada: a legújabb kutatások összefoglalása*, in *Történeti Szemle*, 14 évf. 1-4 szám, 137-156 o., 1929.
- **IFJ. BERTÉNYI IVÁN**, *A századelő politikai irányzatai és Tisza István*, in **ROMSICS IGNÁC (SZERK.)**, *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948*, Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 39 o.
- **ILYÉS SZILÁRD ZSOLT**, *A kisebbségi kérdés Krenner Miklós (Spectator) publicisztikájában*, in **DEMETER M. ATTILA (szerk.)**, *Kisebbség és liberalizmus*, Kolozsvár-Szeged, ProPhilosophia, 2008.
- **JAKAB ELEK**, *Bölöni Farkas Sándor és kora*, in *Keresztény Magvető*, 1870. 4. szám.
- **IDEM**,: *Magyar és angol-amerikai érintkezések e század első felében*, in *Keresztény Magvető*, 1890, 374-389 o., 1891, 10-42 o.
- **JANCSÓ ELEMÉR**, *Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795-1842* in *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve*, Kolozsvár, 1942, http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf8462.pdf
- **IDEM**, *Bölöni Farkas könyvtára*, in *Könyvtári Szemle*, 1935, 1. köt., 10. szám.
- **JANOWSKI, MACIEJ**, *Kecskék és tokhalak, a közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között*, in *Aetas*, Történettudományi folyóirat, 1999.
- **JÓZAN MIKLÓS**, *Bölöni Sándor emlékezete*, in *Keresztény Magvető*, 75. évf., 2. szám 1943.
- **K. PAPP MIKLÓS**, *Bölöni Farkas Sándor Emlékiratai*, in *Magyar Polgár Nagy Naptára*, 1869-1870.
- **KEMÉNY ZSIGMOND**, *A két Wesselényi*, in *Báró Kemény Zsigmond munkáiból*, sajtó alá rendezte Gyulai Pál, Budapest, 1905.

- KERKGYÁRTÓ ÁGNES, *Az értékválságok ideológiája in Világosság 2006/3,*
<http://epa.oszk.hu/01200/01273/00030/pdf/20060501201344.pdf>
- KILLYÉNI ANDRÁS, *Felméri Lajos, in Magiszter, 2008, Tavasz.*
- KISS ERNŐ, *Bölöni Farkas Sándor naplójegyzetei az 1834/5-iki erdélyi országgyűlésről in Keresztény Magvető, 1902, 19. évf. 8 sz.*
- KORNAI ISTVÁN, *A két őssalkotmány in Nemzeti küzdelem, Budapest, 1910.*
- KÓS KÁROLY, *Erdély és a pesti közvélemény in Kalotaszeg, 2. szám, 1912.*
- IDEM, *Kiáltó Szó, Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához, in KÓS KÁROLY – ZÁGONI ISTVÁN DR. – PAÁL ÁRPÁD dr.: Kiáltó szó., A magyarság útja., A politikai aktivitás rendszere. Cluj Napoca, 1921.*
- KOVÁCS JÁNOS, *Allen Henrik látogatása Erdélyben, in Keresztény Magvető, 17. évf., 1. szám, 1882.*
- IDEM., *Az angol nyelv a nemzetközi érintkezésekben in Erdélyi Múzeum Egyesület, 1901, 18. évf., 6. szám.*
- IDEM., *Carpenter Maria emlékezete, in Keresztény Magvető, 12. évf., 6. szám, 1877.*
- IDEM, *Bixby Jakab amerikai tanár hazánkról in Keresztény Magvető, 20 évf., 4. köt., 1. szám.*
- IDEM, *Paget János Esq. életrajza in Keresztény Magvető, 1893, 28. évf., 2. füzet.*
- KOVÁCS JÓZSEF, *Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus kori Angliában, in Irodalomtörténeti Közlemények, 1978, 82. évf. 4. füzet.*
- KOVÁCS SÁNDOR, *200 éve született John Paget, Erdély magyar honpolgára in Keresztény Magvető, 2008, 114 évf., 2. szám.*
- IDEM., *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után in Keresztény Magvető, 115 évf., 4. sz., 2009.*
- KOVÁCS KATONA JENŐ, *A diktatúrák mérlege, in Független Újság, 1936. november 14, 3. évf., 46. Sz.*

- **KRENNER MIKLÓS**, *A kisebbségi élet új megfogalmazása*, in *Független Újság*, 1935. január 20., 2 évf. 2. szám.
- **IDEM**, (Szerk.), *Csüggedni vagy feszülni*, in *Független Újság*, 1934. december 31., 1 évf., 1. sz.
- **KROPF LAJOS**, *The Magna Charta of the English and Hungarian Constitution. A comparative view of the law and institutions of the early middle ages. By Elemér Hantos. London, 1904. 8-r. XXXI, 208 l.* in *Erdélyi Múzeum*, 1907.
- **IDEM.**, *Sir John Browning*, in *Budapesti Szemle*, 1904, 32. évf. 120. köt., 335 szám.
- **KUUN GÉZA**, *Bölöni Farkas Sándor leveleiből* in *Keresztény Magvető*, 1884, 19. évf. 6. füzet, 1885, 20. évf. 1. füzet.
- **KVACSALA JÁNOS**, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620-1670)* in *Századok*, 1892. 26 évf. 9-10. szám.
- **LÁSZLÓ DEZSŐ**, *Új erdélyi tájékozódás* in *Erdélyi Fiatalok*, 1939, X. évf. 1. szám.
- **LASZLOVSZKY JÓZSEF**, *Angolszász hercegek a 11. századi Magyarországon*, in **BÁRÁNY, LASZLOVSZKY, PAPP**, *i.m.*
- **LÁZÁR ERNŐ**, *Mister is dead*, in *Ellenzék*, 1905, január 30.
- **LIGETI ERNŐ**, *Páneurópa és a kisebbségi kérdés* in *Magyar Kisebbség*, 2004, IX. évf. 3.(33). szám. http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2004_3_18.pdf
- **IDEM.**, *A kisebbségi élet bölcsője I*, in *Független Újság*, 1935. június 16., 2 évf., 21 sz.
- **IDEM.**, *A karácsonyi számok tűzijátéka*, in *Független Újság*, 1934. december 31., 1 évf., 1. sz.
- **MARCZALI HENRIK**, *Emlékeim* in *Nyugat*, 14. szám, 1929.
- **MÁRKI SÁNDOR**, *Cromwell és Erdély*, in *Erdélyi Múzeum*, Kolozsvár, 18. évf. 1 szám, 1901.

- **MILLER MADDEN, HENRY**, *The Diary of John Paget, 1849* in *The Slavonic and East European Review, The Slavonic Year-Book*, 1939, vol. 19., no. 53/54.
- **MIKÓ IMRE**, *Bölöni Farkas Sándor, a demokrata és a republikánus in Korunk*, 1672-1678, 24 évf. 12. sz., 1965.
- **ÜÖ.**, *Kovács János amerikai utazása in Keresztény Magvető*, 84 évf., 1. szám, 1978.
- **MURADIN JENŐ**, *Walter Crane a száz év előtti Kolozsváron és Kalotaszegen* in *Ars Hungarica*, 36. évf., 1-2. szám, 2008.
- **NAGY GYÖRGY**, *Az erdélyi magyar szellemi élet 1918-1921*, in **LACKÓ MIKLÓS** (SZERK), *Filozófia és Kultúra, Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001.
- **ORTEGA Y GASSET, JOSÉ**, *A tömegek lázadása*, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938,
http://mtdportal.extra.hu/books_kulf/ortega_y_gasset_jose_a_tomegek_lazadas_a.pdf
- **PAGET, JOHN**, *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben: 1849. június 13 – augusztus 27.*: I-II. közlemény/ Paget János feljegyzései, közli **HORVÁTH JENŐ**, in *Hadtörténeti Közlemények*, 1928, 29. évf. 3., 4. rész.
- **IDEM.**, *Recollections of Mr. Tagart's visit to Transylvania*, ChRL, 1858, 746-753; „Late Rev. E. Tagart's Visit to the Unitarian Churches of Transylvania”, in *The Inquirer*, December 18, 1858.
- **PÁL GÁBOR**: *Kisebbségi egyezmény és magyar kisebbség*, in *Magyar Kisebbség*, VII. évf., 17 sz., 1928. szeptember 1.
- **PAPP ATTILA ZSOLT**, *Kincses Kolozswood*, in *Helikon – Irodalmi folyóirat*, XXI. évf. 2010. 7.(549.) szám – április 10. http://helikon.ro/index.php?m_r=2113
- **PERÉNYI JÓZSEF**, *Szász Béla élete és kora*, in *Erdélyi Múzeum*, 20. köt., 6. szám., 1903.
- **PÉTERFI DÉNES**, *Kovács János, nekrológ*, in *Keresztény Magvető*, 40. évf., 1. szám, 1905.

- **IDEM**, *Paget János, nekrológ* in *Keresztény Magvető*, 27. évf., 2. szám, 1892.
- **R. VÁRKONYI ÁGNES**, *Amiról Bethlen Miklós Önéletleírása hallgat*, in *Korunk*, 1997, Július, <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1997&honap=7&cikk=6099>.
- **RÉZBÁNYAI JÓZSEF**, *Magyarországi Szt. Margit királynéja*, in *Katholikus Szemle*, 10. szám, 1896.
- **ROMSICS IGNÁC**, *A brit külpolitika és a „magyar kérdés, 1914-1946* in **ROMSICS IGNÁC**, *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- **RUFFY PÉTER** *Paget Claudenál, III. Eduárd király erdélyi leszármazottjánál* in *Brassói Lapok*, 1939, XLV., 256., 257., 259, 260. szám.
- **RUSTON, ALAN**, *Robert Spears*, in *Dictionary of Unitarian and Universalist Biography*, 2002, <http://uudb.org/articles/robertspears.html>.
- **SZABÓ MIKLÓS**, *A liberalizmus elvi kérdései* in **DÉNES IVÁN ZOLTÁN**, *Liberalizmus és nemzettudat – Dialógus Szabó Miklós gondolataival*, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2008.
- **IDEM**, *Nemesi és polgári liberalizmus* in **LACKÓ MIKLÓS** *Filozófia és kultúra Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001.
- **SZABÓ SÁNDOR**, *Ki is volt Szabó Károly?* in *Könyvtári Figyelő*, 2011/1, http://epa.oszk.hu/00100/00143/00078/pdf/EPA00143_Konyvtari_Figyelo_2011_1.pdf.
- **TRÓCSÁNYI BERTA**, *Magyar református teológusok Angliában a XVI. és a XVII. században* in *Debreceni Angol Dolgozatok*, IX., Debrecen, 1944.
- **VALLASEK JÚLIA**, *Részletek Balázs Ferenc és Christie Frederiksen levelezéséből*, in *Forrás*, szépirodalmi, szociográfiai és művészeti folyóirat, 2000. január. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0001/vallasek.html>

- **VENCZEL JÓZSEF**, *Metamorphosis Transilvanie*, in **ZÁHONY ÉVA** (szerk.), *Hitel – Kolozsvár 1935-1944. I. Kötet, Tanulmányok*, Bethlen Gábor Könyvkiadó,1991, http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1638.pdf.
- **VERIDICUS**, *Mit ígértek és mit adtak a parancsuralmi rendszerek?*, in *Független Újság*, 1937. május 1, 4. évf., 18. Sz.,1937. május 8, . évf., 19. sz, 1937. május 15, 4. évf., 20. Sz
- **VERESS KÁROLY**, *A liberális hagyomány értelmezési horizontjai a két világháború közötti romániai magyar kultúrában* in **DEMETER M. ATTILA** (szerk.), *Kisebbség és liberalizmus*, Kolozsvár-Szeged, ProPhilosophia, 2008.
- **VIRÁG IRÉN**, *A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a XIX. század első felében a források tükrében*, in *Magyar Pedagógia*, 104. évf. 1. szám, 77-93 o., 2004.
- **VITA ZSIGMOND**, *Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban*, in *Művelődés és népszolgálat*, Kriterion Kiadó, <http://mek.oszk.hu/03200/03250/html/index.htm>.
- **ZÁVODSZKY GÉZA**, *Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője (A Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae szerzőségéről)* in *Magyar Könyvszemle* 103. évf. 1987. 1. szám, http://epa.oszk.hu/00000/00021/00332/pdf/MKSZ_EPA00021_1987_103_01_010-018.pdf